

Łukasz Krzyszczuk

Uniwersytet Wrocławski
lukasz.krzyszczuk@uwr.edu.pl

KAMELEON W EGZEGEZIE BIBLIJNEJ ŚW. HIERONIMA

THE CHAMELEON IN ST. JEROME'S BIBLICAL EXEGESIS

STRESZCZENIE

Artykuł przedstawia sposób wykorzystywania przez Hieronima ze Strydonu pochodzących z dzieł naturalistów informacji dotyczących świata fauny i flory na przykładzie będącego zwierzęciem egzotycznym kameleona, o którym wzmiankę znajdujemy w powstałym ok. 393 roku *Komentarzu do Księgi Sofoniasza*. W alegorycznym objaśnieniu So 2,12-15 betlejemski mnich odniósł umiejętność zmiany barwy kameleona do grzesznego postępowania hipokrytów, którzy jedynie udają, że są chrześcijanami. Jako że Hieronimowe komentarze biblijne są zgodne z tradycją egzegetyczną epoki, przywołane zostały także inne świadectwa chrześcijańskich autorów, które pozwalają nam doszukiwać się źródeł komentarzy do ksiąg prorockich Strydończyka w egzezie greckich Ojców Kościoła.

SŁOWA KLUCZE

starożytność
chrześcijańska;
patrystyczna
egzegeza biblijna;
Hieronim ze
Strydonu; Księga
Sofoniasza

This article shows how Jerome employed information about flora and fauna derived from the works of naturalists in the case of the chameleon, an exotic animal mentioned in his *Commentary on Zephaniah*, written in 393. In his allegorical explanation of Zep 2:12-15, the Bethlehem-based monk compared the color-changing ability of the chameleon to the sinful conduct of the hypocrites, who only pretend to be Christians. Since Jerome's biblical commentaries are consistent with the larger exegetical tradition of the era, the testimonies of other Christian authors have been invoked as well. This allows us to trace, within the exegesis of the Greek Fathers of the Church, the sources of Jerome's commentaries on the Prophetic Books of the Old Testament.

Christian antiquity; patristic biblical exegesis; Jerome; Book of Zephaniah

Jednym z najważniejszych zadań, jakie spełniać miała starożytna literatura chrześcijańska, było komentowanie Pisma Świętego¹. Podejmując się tej pracy, łacińscy Ojcowie Kościoła czerpali z dorobku autorów antycznych, na lekturze których oparta była przez cały okres cesarstwa edukacja szkolna². Dzieła egzegetyczne św. Hieronima, który w wieku szkolnym miał być bardzo zdolnym uczniem³, zawierają liczne

¹ Stanuła, „Twórcza rola tłumaczy”, 10.

² Oczywiście nie chodzi tutaj o szkolnictwo elementarne (łac. *schola litterorum*, *schola in triviis*, *ludus litterarius*), gdzie uczono czytania, pisania, rachowania oraz podstaw prawa, lecz o szkoły gramatyczne. Więcej na temat szkolnictwa rzymskiego w okresie cesarstwa, zob. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, 373-395.

³ Por. Kelly, *Hieronim*, 20-22.

nawiązania do literatury klasycznej⁴. Ciekawe, że nawet wiedzę dotyczącą świata fauny i flory uczniowie zdobywali nie bezpośrednio ze specjalistycznych dzieł naturalistów, ale właśnie przy okazji czytania Homera czy Wergiliusza. Kiedy podczas lektury *Odysei* czy *Eneidy* uczniowie natrafili na odniesienie poety do świata przyrody, nauczyciel nazywany gramatykiem objaśniał im jakieś zagadnienie przyrodnicze w oparciu o związane komentarze do lektur szkolnych, nie sięgając każdorazowo do specjalistycznych i obszernych dzieł Pliniusza Starszego czy Arystotelesa⁵.

Skąd św. Hieronim czerpał wiedzę na temat roślin i zwierząt? Ojciec Wulgaty, zanim przytoczy, zwykle bardzo związłą, informację przyrodniczą, w słowach takiego rodzaju oznajmia czytelnikowi, jakie jest jej źródło: „hi qui de natura avium disputant”⁶, „aiunt enim hi qui de bestiarum scripsere naturis”⁷, „aiunt autem qui de animantium scripsere naturis

⁴ Lista autorów, których Hieronim znalazł z bezpośredniej lektury, ciągle jest przez uczonych dyskutowana. Na pewno nie było ich aż tylu, ilu wyliczył w swojej bardzo szczegółowej pracy pt. *Hieronimus quos noverit scriptores et ex quibus hauserit* niemiecki historyk Emil Luebeck. Dziś większość badaczy przyznaje, że Strydończyk czytał Cycerona, Wergiliusza, Terencjusza, Sallustiusza, Plauta, Lukrecjusza, Horacego, Persjusza, Lukana, Owidiusza, Marcjalisa, Kwintyliana oraz Senekę Młodszego. Więcej na temat wpływu literatury klasycznej na św. Hieronima, zob. McDermott, „Saint Jerome”, 372-382; Hagendahl, *Latin Fathers*, 91-328; Hagendahl, „Jerome”, 216-227.

⁵ Jednym z autorów takich komentarzy był Eliusz Donat, gramatyk św. Hieronima. W czasach ojca Wulgaty uczniowie czytali takie komentarze. W *Apologii przeciw Rufinowi* Strydończyk wylicza swojemu adwersarzowi komentarze do twórców, które ten powinien znać z lat szkolnych: „Sądzę, żeś jako chłopiec czytał komentarze Aspra do Wergiliusza i Salustiusza oraz Wulkacjusza do mów Cicerona, Wiktoryna do jego *Dialogów* i Donata, mojego nauczyciela, do komedii Terencjusza, jak i do Wergiliusza i innych dzieł różnych autorów, mianowicie Plauta, Lukrecjusza, Flakkusa, Persiusza oraz Lukana” (Hieronimus, *Apologia adversus libros Rufini*, I, 16; PSP 51, 37).

⁶ Hieronimus, *Commentarius in Abdiam*, 1, 2-4 (VP, 583).

⁷ Hieronimus, *Commentarii in Daniele*, II, 7, 4.

et proprietate”⁸, „aiunt qui de animantium scripsere naturis”⁹, „aiunt qui de bestiarum scripsere naturis”¹⁰, „hi qui de volucrum scripsere naturis [...] autumant”¹¹, „aiunt medici et hi, qui de arborum et herbarum scripsere naturis”¹². Nie ulega wątpliwości, że betlejemski mnich w swoich pismach odwołuje odbiorcę do dzieł naturalistów¹³. Właśnie w nich należy szukać źródeł informacji, którą ojciec Wulgaty zamierza przytoczyć. Nawet jeśli, co bardzo prawdopodobne, św. Hieronim nie sięgał bezpośrednio do fachowych dzieł przyrodników greckich i łacińskich, mógł korzystać z wyciągów z tego rodzaju piśmiennictwa.

Antyczne opisy zachowań zwierząt i właściwości roślin wykorzystywali greccy Ojcowie do budowania egzegezy alegorycznej oraz snucia nauk moralnych¹⁴. Podobnie w bardzo wielu miejscach swoich pism egzegetycznych czyni św. Hieronim¹⁵. Oczywiście najczęściej Strydończyk przywołuje jakieś informacje na temat fauny i flory, które występują w Piśmie Świętym¹⁶. W niniejszym artykule przeanalizujemy źródła

⁸ Hieronymus, *Commentarii in Ezechielem*, XIV, 47, 6-12.

⁹ Hieronymus, *Commentarii in Esaiam*, XVIII, 65, 13-14.

¹⁰ Hieronymus, *Commentarii in Osee*, III, 13, 7-8.

¹¹ Hieronymus, *Commentarii in Zachariam*, I, 5, 9-11.

¹² Hieronymus, *Commentarii in Zachariam*, III, 14, 16.

¹³ Por. Hieronymus, *In Hieremiam prophetam*, III 75: „aiunt Scriptores naturalis historiae, tam bestiarum et volucrum quam arborum herbarumque, quorum principes sunt apud Graecos Aristoteles et Theophrastus, apud nos Plinius Secundus”. Zob. Hieronymus, *Commentarii in Ezechielem*, IX, 28, 11-19; Hieronymus, *Commentarii in Esaiam*, XV, 54, 11-12. W liście do Fabiola z ok. 397 roku św. Hieronim stwierdza, że przeszukiwał dzieła naturalistów: „scrutans eos, qui de lapidum atque gemmarum scripsere naturis, ligurium inuenire non potui” (*Epistula*, 64, 16; Czuj, II, 47).

¹⁴ Por. Jażdżewska, „Fizjolog”, 14-15.

¹⁵ Por. Fonck, „Hieronymi scientia”, 481-499.

¹⁶ Mowa tutaj przede wszystkim o greckich przekładach Biblii, które Orygenes zamieścił w swoich słynnych *Heksaplach* (Septuaginta, jej rewizja dokonana przez Teodocjona oraz tłumaczenia Akwili i Symmachu), do których często odwołuje się św. Hieronim, oraz

informacji na temat kameleona, o którym ojciec Wulgaty wspomniał w *Komentarzu do Księgi Sofoniasza* (2, 12-15).

1. ANTYCZNE I PATRYSTYCZNE INFORMACJE ENCYKLOPEDYCZNE O KAMELEONIE

Kiedy zajrzemy do *Historii Naturalnej* Pliniusza Starszego, przeczytamy na temat kameleona następujące słowa:

[...] a w Afryce występuje kameleon, choć częściej w Indiach. Wyglądem i wielkością przypomina jaszczurkę – jedynie łapy ma proste i dłuższe. Boki brzucha są połączone jak u ryb; kręgosłup wznosi się w podobny sposób. Twarz u małego podobna do świni, ogon bardzo długi, ostro zakończony, wyginający się w zmięgowatych skrętach, pazury haczykowate. Porusza się wolniej niż żółw, skórę ma chropowatą jak krokodyl, oczy głęboko osadzone o ostrym zakończeniu – są bardzo duże, a barwa ich jest taka jak reszty ciała. Nigdy ich nie zamyka, ani nie porusza źrenicami, lecz patrzy dokoła obracając całym okiem. Wyprostowany, o wiecznie rozwartym pysku, jedyny spośród zwierząt nie odżywia się ani jadłem, ani napojem, ani żadnym innym pożywieniem, tylko powietrzem. Pysk jego, choć budzi strach, jest zupełnie niegroźny. Obdarzony jest przez naturę możliwością zmiany barwy; zmienia natychmiast kolor oczu, ogona i całego ciała, a oddaje barwę tego, do czego najbardziej się zbliży (oprócz czerwonego i białego). Zdechły jest koloru bladego. Mięso jest u niego w niewielkiej ilości na głowie, na szczękach, a także w miejscu osadzenia ogona – nigdzie indziej na całym ciele. Krew jest jedynie w sercu i dokoła oczu, wnętrzności są pozbawione śledziony. W zimowym miesiącach chowa się jak jaszczurki¹⁷.

o jego własnym przekładzie na łacinę. Więcej na temat wpływu *Heksapli* na twórczość ojca Wulgaty, zob. Dines, „Jerome and the Hexapla”, 421-436; Thibaut, „La revision”, 107-150.

¹⁷ Plinius Maior, *Naturalis historia*, VIII, 120-122 (Morta, 117-118).

Niemal identyczne informacje na temat wyglądu i zachowania kameleona podaje żyjący w IV wieku Gajusz Juliusz Solinus¹⁸. Źródłem dla obu łacińskich naturalistów jest w wypadku opisu tego gada Arystoteles¹⁹. Pliniusz Starszy odnosi się do niezwyklej umiejętności zmiany barwy ciała, którą posiadają te jaszczurki (*coloris natura mirabilior*). Była to najpowszechniej znana i wielokrotnie powtarzana cecha kameleona, do której nawiąże św. Hieronim w *Komentarzu do Księgi Sofoniasza*. Choć autor *Historii Naturalnej* podał wiele innych, niezwyklej informacji na temat kameleona (np. że żywi się on jedynie powietrzem), to nie znalazły one szerszego oddźwięku w piśmiennictwie patrystycznym. W związku z tym, że kameleon był dla świata łacińskiego zwierzęciem egzotycznym, nie sposób było empirycznie zweryfikować prawdziwości podawanych na jego temat informacji. Ojcowie Kościoła powielali tylko to, co było im potrzebne, często robiąc wyciągi i streszczając, a to z kolei mogło się przyczynić do wypaczenia informacji.

Ciekawe, że ani Pliniusz ani Solinus nie próbują szukać etymologii słowa kameleon²⁰. Próbę taką podjął św. Izydor, który, jako że w swoich *Etymologiach* starał się usystematyzować całość wiedzy dostępnej w jego czasach, w bardzo skróconej w stosunku do swoich poprzedników formie, zebrał najważniejsze informacje dotyczące kameleona: „Kameleon nie ma jednego koloru, lecz jest pokropiony różnymi, jak lampart. Został zatem tak nazwany, ponieważ wydaje się być podobny do wielbłąda i lwa. Ciało kameleona przeobraża ze zdumiewającą łatwością kolory na te, które widzi”²¹.

¹⁸ Por. Solinus C. Iulius, *Collectanea rerum memorabilium*, 170,3–171,2 (Morta, 116–117).

¹⁹ Por. Arystoteles, *Historia animalium*, 503a-b (Siwek, 372).

²⁰ Słowo „kameleon” pochodzi od terminu oznaczającego wielbłąda, semickiego rdzenia *gml*, do którego dodano sufiks *-un*. Tak w języku arabskim tworzy się zdrobnienie. Zoonimy często były zapożyczane z języków ludów, u których dane zwierzę występowało. Por. Morta, „Z etymologii”, 82.

²¹ Tłum. własne. Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*, XII, 2, 18: „*Chamaeleon non habet unum colorem, sed diversa est varietate con-*

Biskup Sewilli wywodzi nazwę gada od dwóch zwierząt: wielbłąda (*camelus*) i lwa (*leo*). Izydor, odnosząc się do umiejętności zmiany kolorów, którą posiadają kameleony, dodaje jeszcze informację, że zwierzę to posiada różnokolorowe cętki. Izydorowa etymologia²² nazwy naszego gada będzie powtarzana przez wielu średniowiecznych encyklopedystów²³.

2. KAMELEON W WULGACIE

Św. Hieronima i innych Ojców Kościoła kameleon interesował przede wszystkim dlatego, że czytamy o nim w starożytnych przekładach Pisma Świętego. W jedenastym rozdziale Księgi Kapłańskiej autor natchniony wylicza zwierzęta czyste i nieczyste. Strydończyk przetłumaczył wersety 29-30 następująco: „Hoc quoque inter polluta reputabitur de his quae moventur in terra: mustela et mus et corcodillus²⁴ singula iuxta genus suum migale et cameleon et stelio ac lacerta et talpa²⁵”.

Przekład św. Hieronima do zwierząt nieczystych (*inter polluta*) zaliczył kolejno łasicę (*mustela*), mysz (*mus*), krokodyla (*corcodillus*), gronostaja (*migale*), kameleona (*cameleon*), gatunek jaszczurki skalnej (*stelio*), inny gatunek jaszczurki (*lacerta*) i kreta (*talpa*). Dokładnie w tym miejscu, gdzie w przekładzie łacińskim znalazł się *cameleon*, także

sparsus, ut pardus. Dictus autem ita [eo quod cameli simultadinem habet et leonis]. Huius chamaeleontis corpusculum ad colores quos videt facillima conversione variatur”.

²² Por. Morta, Świat egzotycznych zwierząt, 138.

²³ Por. np. Thomas Cantimpratus, *Liber de natura rerum*, 1237-1240. Więcej na temat encyklopedii Tomasza z Cantimpré, zob. Morta, „Cirogrillus”, 197.

²⁴ W łacinie późnej pochodzący z greki (κροκόδειλος) zoonim „krokodyl” zapisywano na kilka sposobów: *crocodilus*, *crocodillus*, *corcodillus*, *corcodrillus*. Por. Gaffiot, *Dictionnaire illustré*, 444. Więcej na temat krokodyla w dziełach rzymskich naturalistów, zob. Morta, Świat egzotycznych zwierząt, 119-122.

²⁵ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam*, 149.

Septuaginta umieszcza to zwierzątko (gr. χαμαιλέων). Św. Hieronim dokonał więc kalki z języka greckiego i identycznie jak siedemdziesięciu tłumaczy oddał hebrajski *hapax legomenon* כַּח (kōah)²⁶.

W Wulgacie słowo „cameleon”²⁷ pojawia się tylko w tym jednym miejscu – w Kpł 11,30. Fragment ten nie został ani razu skomentowany przez św. Hieronima. Kiedy jednak przewertujemy Septuagintę, odkryjemy, że grecki zoonim χαμαιλέων pojawia się w niej dwukrotnie. Tym drugim miejscem, gdzie czytamy o kameleonie, jest So 2,14.

3. KAMELEON W *COMMENTARII IN SOPHONIAM* 2, 12-15

Największym zainteresowaniem ojca Wulgaty cieszyły się księgi prorockie, które objaśniał systematycznie od ok. 393 roku do końca życia²⁸. Dedykowany Pauli i Eustochium²⁹ *Komentarz do Księgi Sofoniasza* powstał ok. 393 roku w Betlejem³⁰. Hieronim, podobnie jak to czyni we wszystkich swoich komentarzach do proroków mniejszych, zanim przystąpi do objaśniania danej

²⁶ Warto zaznaczyć, że „kameleona” oznaczać może jeszcze hebrajski rzeczownik תַּנְשַׁמֶת (*tinšāmeṭ*), który Septuaginta (a za nią św. Hieronim) oddała zoonimem „kret”. Por. *Wielki słownik hebrajsko-polski*, II, 190. W katalogach zwierząt czystych i nieczystych zamieszczonych w Księdze Kapłańskiej i Księdze Powtórzonego Prawa często dochodziło do zmian kolejności zoonimów w różnych kodeksach Wulgaty i Septuaginty. Zob. aparaty krytyczne do *Biblia Sacra iuxta Vulgatam*, 148-150 i 255 oraz *Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, 233-235 i 313-314.

²⁷ Zapisywane też jako *chamaeleon*.

²⁸ Napisany przez ojca Wulgaty w 366 roku *Komentarz do Księgi Abdiasza* nie zachował się. Por. Gribomont, „Le traduzioni”, 222.

²⁹ Więcej na temat Pauli i jej córki Eustochium, por. Stępniewska, „Żeński klub”, 261-292.

³⁰ Było to po zakończeniu przekładu ksiąg prorockich z języka hebrajskiego na łacinę i przed wybuchem kontrowersji orygenesowskiej. W tym czasie powstały komentarze do ksiąg Micheasza, Nahuma, Habakuka i Aggeusza.

perykopy, każdorazowo przytacza ją najpierw w swoim przekładzie z języka hebrajskiego, a następnie podaje swój przekład Septuaginty. Po przytoczeniu tekstu biblijnego, Strydończyk przystępuje do egzegezy literalnej, którą najczęściej określa łacińskimi rzeczownikami *historia* lub *litterae*. Zwykle objaśnienie dosłowne ogranicza się do streszczenia słów proroka. Bardzo często *princeps exegetarum*³¹ pozwala sobie na dygresje natury filologicznej, których pełne są jego pisma. Ojciec Wulgaty, w oparciu przede wszystkim o *Heksaplę*, pokazuje różnice pomiędzy dokonany przez siebie przekładem z języka hebrajskiego a Septuagintą. Zdarza się, że Strydończyk tłumaczy się ze swoich wyborów translacyjnych. Takie uwagi filologiczne, choć częste³², są bardzo zwięzłe, a kiedy mamy do czynienia z tekstem trudnym, gdzie rozbieżności pomiędzy przekładami heksaplarnymi są duże, Hieronim bardzo rzadko stara się rozstrzygnąć problem. Zwykle w takiej sytuacji Ojciec Kościoła zadowala się jedynie przywołaniem dostępnych mu greckich przekładów danego fragmentu.

Od egzegezy dosłownej, wzorem Orygenesza, betlejemski mnich przechodzi do znaczeń wyższych – poszukuje w komentowanym tekście sensu moralnego oraz znaczeń alegorycznych, wśród których najważniejsze miejsce zajmuje tropologia, która dla Strydończyka oznacza przede wszystkim poszukiwanie w komentowanym tekście prorockim odwołań do osoby i misji Chrystusa³³. Hieronimowe alegoriezy obecne w *Komentarzu do Księgi Sofoniasza* ujawniają jego silną zależność od egzegezy aleksandryjskiej.

³¹ „Księciem egzegetów” określa po raz pierwszy Hieronima Benedykt XV w ogłoszonej 20 września 1920 roku encyklice *Spiritus Paraclitus* (385). Por. Klawek, *Princeps exegetarum*, 3; Radoński, *Święci i Błogosławieni*, 172.

³² Częste dygresje filologiczne cechują komentarze Orygenesza, Euzebiusza z Cezarei oraz Akacjusza z Cezarei. Wszyscy trzej greccy egzegeci są źródłem dla Hieronima. Por. Nautin, „Hieronimus”, 309.

³³ Więcej o terminologii egzegetycznej św. Hieronima, zob. Jay, „Saint Jérôme”, 214-227.

Interesujące nas wersety drugiego rozdziału Księgi Sofoniasza opisują sąd Boga nad Asyrią. Prorok maluje przed czytelnikiem obraz spustoszonej Niniwy, która stanie się mieszkaniem dzikich zwierząt. Św. Hieronim przełożył So 2,14 następująco: „I będą wypoczywać w niej [Niniwie] stada, wszystkie zwierzęta narodów, pelikan i jeź przebywać będą na jej progach, głos śpiewającego w oknie, kruk na nadprożu, ponieważ zniweczę jej moc”³⁴.

Bez trudu zauważamy, że mieszkańcami wyludnionej stolicy Asyrii miały być głównie ptaki. Pośród zwierząt, które znalazły się w Wulgacie, może intrygować obecność dwóch istot: niebędącego ptakiem jeża (*hericius*) oraz pelikana³⁵ (*onocrotalus*). Kiedy zajrzymy do Hieronimowego przekładu Septuaginty, interesujący nas werset brzmi: „I będą wypasać się w niej [Niniwie] stada i wszystkie zwierzęta ziemi, kameleony i jeże leżeć będą w swoich stajniach i dzikie zwierzęta będą wołać w swoich jamach, a kruki w jej bramach, ponieważ jak cedr jest wysoka”³⁶.

Grecki tłumacz nie tylko mówi o kameleonach zamiast o pelikanie, ale też tak oddaje ów werset, że jedynym ptasim mieszkańcem ruin Niniwy pozostał kruk. Septuaginta umieszcza zoonim χαμαιλέων w miejsce hebrajskiego rzeczownika קֶאֱתָ (qā’at), który identyfikuje się współcześnie najczęściej z pójdką zwyczajną (*Athene noctua lilih*) lub

³⁴ Tłum. własne. Hieronimus, *Commentarii in Sophoniam*, 2, 12-15: „Et accubabunt in medio eius greges, omnes bestiae gentium, et onocrotalus, et hericius in liminibus eius morabuntur; vox cantantis in fenestra, corvus in superliminari, quoniam attenuabo robur eius”.

³⁵ Obecność ptaka żyjącego w środowisku wodnym na pustyni można uznać za kuriozum. Więcej na temat *onocrotala*, zob. Krzyszczyk, „Wstęp”, 536-539.

³⁶ Tłum. własne. Hieronimus, *Commentarii in Sophoniam*, 2, 12-15: „Et pascentur in medio eius greges et omnes bestiae terrae; et chamaeleontes et hericii in praesepibus eius cubabunt, et bestiae clamabunt in foveis suis, et corvi in portis eius: quia cedrus altitudo eius”.

kawką zwyczajną (*Corvus monedula*)³⁷. Przesłanie interesującego nas tekstu greckiego Septuaginty (καὶ χαμαιλέοντες καὶ ἔχϊνοι ἐν τοῖς φατνώμασιν αὐτῆς κοιτασθήσονται) nie odbiega od jego łacińskiego przekładu św. Hieronima – prorok Sofoniasz według Septuaginty zasiedla opustoszoną stolicę Asyrii kameleonami.

Po przywołaniu perykopy w dwóch przekładach Strydończyk przechodzi do egzegezy literalnej. Analizując wybrane różnice między swoim przekładem a wersją Septuaginty, odnosi się do tekstu hebrajskiego oraz przywołuje heksapłarny przekład Akwili. Niestety Hieronim nie poczynił żadnej filologicznej uwagi na temat obecnego w Septuagincie kameleona. Dosłowny komentarz do So 2,12-15 zawiera króciutką wzmiankę na temat ptaka, którego Ojciec Kościoła umieścił w Wulgacie w miejsce kameleona. Ma ona wyjaśniać, dlaczego kojarzony przede wszystkim z wodą pelikan znalazł się na pustyni³⁸.

Więcej uwagi poświęcił Strydończyk kameleonowi w alegorycznej warstwie swojego objaśnienia opisu opustoszonej Niniwy:

Może się to odnosić ogólnie do przyjścia antychrysta albo do końca świata; ale także może być wyjaśniane w odniesieniu do tych, którzy codziennie udają, że należą do Kościoła Boga, ale zaprzeczają swoimi czynami; tych, którzy słuchają prawa, ale nie wypełniają go; tych, którzy chępią się swoim pięknem, kiedy żyją w nich stada, to jest wielość wad, oraz nierozumne zwierzęta, które są niewolnikami ciała i wszystkie dzikie zwierzęta ziemi, które pożerają ich serca, i kameleony, które nie

³⁷ Por. *Wielki słownik hebrajsko-polski*, II, 132. Błąd tłumacza Septuaginty wynika prawdopodobnie z pomylenia podobnych fonetycznie słów קָאָר (qā'at) z występującym w Kpł 11,30 כּוֹאֵב (kōāb).

³⁸ Hieronimus, *Commentarii in Sophoniam*, 2, 12-15: „To zaś, co mówi: «Pelikan i jeź na jej progach, a kruk na nadprożu», wskazuje na wyludnienie. Są dwa rodzaje pelikanów: jeden wodny, drugi pustynny” (tłum. własne).

mają jednego koloru, jak oni ciągle zmieniają różne grzechy: raz chciwość, raz rozwiązłość, raz okrucieństwo, raz lubieżność, raz smutek a innym razem podskakiwanie z radości³⁹.

Strydończyk, budując alegorezę, dopuszcza możliwość, że opis Sofoniasza dotyczy wydarzeń mających nastąpić przy końcu historii świata. Jednak eschatologiczne spełnienie pro-roctwa nie jest jedynym możliwym. Według Ojca Kościoła spełnia się ono każdego dnia w Kościele. Nierozumne zwierzęta przywodzą Hieronimowi na myśl ludzi, którzy są niewolnikami swoich grzesznych skłonności. Tacy hipokryci udają jedynie, że są chrześcijanami. Liczne grzechy takich ludzi oraz ich dwulicowość przypominają ciągle zmieniające barwy kameleony. Warto w tym miejscu podkreślić, że umiejętność zmiany koloru, którą posiadają interesujące nas gady, św. Hieronim odnosi do negatywnych cech ludzkich. W piśmiennictwie patrystycznym nie zawsze ta cecha kameleona będzie zabarwiona pejoratywnie. Niektórzy autorzy chrześcijańscy będą interpretować tę właściwość kameleona jako symbol Trójcy Świętej⁴⁰ lub zmartwychwstania⁴¹.

³⁹ Tamże: „Quod cum generaliter in adventu antichristi, sive in fine mundi possit intelligi, tamen quotidie in his qui simulant se esse de Ecclesia Dei, et operibus negant, auditoresque legis sunt, et non factores, accipi potest qui frustra speciosos se esse iactent, cum habitent in eis greges, vitiorum scilicet multitudo, et bruta animalia corpori servientia; et omnes bestiae terrae, quae corda eorum comedunt, et chamaeleontes qui non habent unum colorem; sed diversis peccatis, nunc avaritia, nunc luxuria, nunc crudelitate, nunc libidine, nunc tristitia, nunc exultatione per momenta mutantur”, tłum. własne.

⁴⁰ Por. Augustinus Hipponensis, *De Trinitate*, XI, 2, 5 (Stokowska, 335-336): „Można to zobaczyć, gdy drobne ciało kameleona z wielką łatwością kolejno przybiera barwy widzianych przez siebie rzeczy. Ciałka innych zwierząt nie poddają się tak łatwo zmianom”.

⁴¹ Por. Ambrosius Mediolanensis, *Hexaameron*, V, 23, 77 (PSP 4, 196). Dla biskupa Mediolanu pewne cechy jedwabnika, kameleona, zająca i feniksa obrazują chrześcijańską wiarę w zmartwychwstanie umarłych.

Warto zauważyć, że Strydończyk nie wspomina nawet w alegorycznej warstwie swojego objaśnienia o pelikanie, którego umieścił w swoim przekładzie. Całą swoją egzegezę alegoryczną buduje na tłumaczeniu Septuaginty. Dzieje się tak dlatego, że św. Hieronim pozostaje pod silnym wpływem greckiej egzegezy. Cała tradycja komentatorska IV i V wieku opiera się wyłącznie na tłumaczeniu siedemdziesięciu, a nie na przekładzie św. Hieronima. Czyni tak także autor *Komentarza do Księgi Sofoniasza*. Powszechne budowanie egzegezy biblijnej – zwłaszcza jeśli myślimy o sensach ponaddosłownych – na tekście Wulgaty miało miejsce dopiero w epoce karolińskiej.

Św. Hieronim w *Komentarzu do Księgi Sofoniasza* nie odwołał się do wielu informacji, które na temat kameleona przekazali rzymscy naturaliści. Nawiązał jedynie do tego, że gady te potrafią zmieniać kolor swej skóry. Właśnie do tej umiejętności kameleona odwołują się najczęściej inni starożytni pisarze chrześcijańscy. Na marginesie warto zaznaczyć, że w dziele polemicznym *Przeciw Jowinianowi* Strydończyk co prawda odwołał czytelnika do informacji, które na temat leczniczych właściwości kameleona podawali naturaliści, ale uczynił to bardzo ogólnikowo. Pisał, że gdyby taki był cel jego dzieła, napisałby o tym, „w jakich chorobach przydatne są żurawie, bociany, żółć orla, krew jastrzębia, struś, żaby, kameleony, odchody jaskółcze czy mięso”⁴². Następnie wymienia takich autorów, jak Arystoteles, Teofrast, Marcellus z Side, Flawiusz Gramatyk, Pliniusz Starszy i Dioskorydes, w dziełach których czytelnik może znaleźć więcej informacji dotyczących leczniczych właściwości zwierząt⁴³.

⁴² Hieronymus, *Adversus Iovinianum*, II, 6 (PL 23, 292-293; ŻM 67, 294-295).

⁴³ Por. Hieronymus, *Adversus Iovinianum*, II, 6 (PL 23, 292-293; ŻM 67, 294-295).

4. KAMELEON SYMBOLEM HIPOKRYZJI PSEUDOCHRZEŚCIJAN

Możliwość zmiany barwy, którą posiada kameleon, jest dla Strydończyka symbolem hipokryzji. W podobnym kluczu cechę tego gada odnosili inni chrześcijańscy pisarze do ludzi zmiennych, niestałych. Dla przykładu Aleksander⁴⁴ porównał kameleona do zwolenników Ariusza. Biskup Aleksandrii w cytowanym przez Kasjodora⁴⁵ liście powiada, że arianie dawali się przekonać argumentami z Pisma Świętego do wiary katolickiej, ale po niedługim czasie, niczym kameleony, zmieniali zdanie⁴⁶.

Kiedy mówimy o greckich źródłach egzegezy alegorycznej ojca Wulgaty, mamy na myśli przede wszystkim Orygenesisa i innych przedstawicieli szkoły aleksandryjskiej⁴⁷. Warto jednak wiedzieć, że na młodego Hieronima wpływ mieli także Ojcowie Kapadoccy. Kiedy w latach 379-382 Strydończyk przebywał w Konstantynopolu, słuchał katechez Grzegorza z Nazjanzu⁴⁸. Pewne wzmianki w dziełach ojca Wulgaty świadczą o tym, że jego relacje z ówczesnym

⁴⁴ Mowa o biskupie Aleksandrze I Aleksandryjskim. Więcej na ten temat: Skarsaune, *Og Ordet*, 116-136.

⁴⁵ Por. Stanula, „Kasjodor”, 115.

⁴⁶ Cassiodorus, *Historia tripartita*, I, 13 (PL 69,905): „Haec dicentes et revolventes Scripturas Sanctas frequenter convicimus eos et rursus tamquam chamaeleontes mutabantur”. Por. Cassiodorus, *Variae*, V, 34. Zob. Haymo Halberstatensis, *Enarratio in Sophoniam prophetam*, 2, 14 (PL 117,206): „Septuaginta pro onocrotalo «chamaeleontem» posuerunt, quod est animal diversos mutans per momenta colores, eos designans qui per diversa vitia, nunc libidine, nunc avaritia, nunc crudelitate, modo tristitia, modo inutili exultatione mutantur”.

⁴⁷ Por. Simonetti, *Między dosłownością a alegorią*, 204-207; Guillet, „Les exégèses”, 257-302.

⁴⁸ Por. Hieronymus, *De viris illustribus*, 117 (PSP 6, 129): „Grzegorz z Nazjanzu [...] mąż niezmiernie wymowny, mój nauczyciel, na którego wykładach Pisma się uczyłem”. Więcej na temat wizyty Hieronima w Konstantynopolu, zob. Kelly, *Hieronim*, 85-86.

biskupem Konstantynopola były zażyłe⁴⁹, a Hieronim wiele się od Grzegorza nauczył. W swoich pismach egzegeta z Betlejem odwołuje się nawet do dzieł bliskiego przyjaciela Bazylego Wielkiego⁵⁰.

W mowie wygłoszonej przeciwko cesarzowi Julianowi⁵¹ Grzegorz Teolog zarzuca władcy łatwość w zmienianiu usposobienia z łagodnego na okrutne, pełne przemocy⁵². Ta cecha imperatora przywiodła na myśl biskupowi z łatwością zmieniającego kolor swego ciała kameleona⁵³. W swojej poetyckiej autobiografii natomiast Grzegorz w następujący sposób parafrazuje słowa ludzi, którzy byli mu nieprzychylni podczas sprawowania przez niego posługi biskupiej w Konstantynopolu:

Takie mniej więcej słowa słyszało się z ust: „My schlebiamy – ty nikomu nie schlebiasz! My czcimy trony – ty czcisz pobożność! My lubimy przysmaki – ty skromną strawę! Jesz chleb z solą, ale wypływasz pikantne przyprawy, które świadczą o zbytku. My służymy duchowi czasu i zachciankom ludu, zawsze z wiatrem kierując łodzią; mowa nasza jak kameleon lub polip morski, mieni się coraz to nowymi barwami – ty tkwisz wśród nas jak twarde kowadło. Rozpiera cię pycha. Obstawiasz przy tym, że istnieje tylko jedna wiara, ale nie widzisz, że przez

⁴⁹ Por. Hieronimus, *Epistula*, 52, 8 (Czuj, I, 340-341); Hieronimus, *Commentarii in Epistolam Paulinam ad Ephesios*, III, 5, 32 (PL 26,535-536).

⁵⁰ Por. np. Hieronimus, *Adversus Iovinianum*, I, 13 (PL 23,230; *ŻM* 67,158), gdzie Strydończyk czyni także aluzję do *Poematów* Grzegorza.

⁵¹ Więcej na ten temat: Osek, „Juliana Apostaty”, 477-478; Schmitz, „Schimpfwörter”, 189-202.

⁵² Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* IV, 50, 61.

⁵³ Grzegorz, kiedy przytacza informację na temat kameleona, używa zwrotu, który łaciński tłumacz oddał w następujący sposób: „verum quemadmodum chamaeleonem aiunt in quidvis facile mutari”. Anonimowymi autorami informacji przyrodniczej (*aiunt*) są oczywiście naturaliści, prawdopodobie Teofrast lub Arystoteles (choć z pewnością Grzegorz nie korzystał bezpośrednio z ich dzieł).

to wyraźnie ograniczasz nauczanie prawdy i kroczysz wciąż krętą ścieżką w twych mowach”⁵⁴.

Grzegorz z Nazjanzu przyrównał mowę swoich adwersarzy do umiejętności zmiany barwy, którą posiada kameleon⁵⁵. Analogicznie św. Hieronim komentował So 2,12-15. Dla ojca Wulgaty ludzie, którzy mówią, że są chrześcijanami, a w istocie ich postępowanie temu przeczy, przypominają ciągle zmieniające kolory kameleony. Tacy pseudochrześcijanie przybierają szatę pobożności, a w ukryciu dopuszczają się różnych grzechów.

5. PODSUMOWANIE

Ojciec Wulgaty w swoich dziełach egzegetycznych wielokrotnie powołuje się na specjalistyczne dzieła naturalistów. Np. w *Komentarzu do Księgi Daniela* napisał, że ci, którzy piszą: „*de bestiarum* [...] *naturis* powiadają, że lwice są bardziej agresywne, kiedy opiekują się młodymi”⁵⁶. Nie wydaje się jednak, że Hieronim korzystał z wielotomowych i szczegółowych dzieł Pliniusza Starszego, Solinusa, Teofrasta czy Arystotelesa, kiedy krótko nawiązywał do świata przyrody. Bardziej zasadny wydaje się wniosek, że Strydończyk pracował tak, jak się tego nauczył w szkole pod kierunkiem Eliusza Donata. Naczelnym celem edukacyjnym, jaki stawiali sobie rzymscy gramatycy,

⁵⁴ Gregorius Nazianzenus, *De vita sua*, 704-716 (PG 37,1077-1079; Komornicka, 37-38).

⁵⁵ W pierwszej połowie VIII wieku Kosmas Pieśniarz tak skomentuje słowa biskupa Konstantynopola: „Święty Grzegorz porównał hipokryzję do kameleona, małego zwierzęcia pośród istot pełzających, które ma zdolność zmieniania różnych [kolorów]. Zaiste jak kameleon wiele kolorów przybiera tak i hipokryta zależnie od okoliczności zataja prawdziwe intencje”. Cosmas Hierosolymitanus, *Ad carmina Sanctii Gregorii Theologi, Ex carmine*, 127 (PG 38,667-668; tłum. własne).

⁵⁶ Hieronymus, *Commentarii in Daniele*, II, 7, 4 (tłum. własne).

było nauczenie chłopców interpretacji treści czytanych lektur. Ważnymi pomocami dydaktycznymi, które ułatwiały uczniom tego rodzaju pracę, były zwięzłe komentarze do poszczególnych lektur szkolnych, pisane nierzadko przez nauczycieli-gramatyków. Takie krótkie streszczenia dotyczyły różnych dziedzin ówczesnej wiedzy, także przyrodniczej. Nawijając do świata fauny i flory, Hieronim, piszący swoje dzieła przecież bardzo szybko, mógł korzystać ze zwięzłych komentarzy podobnych do tych, które na użytek szkolny pisali gramatycy. Warto zaznaczyć, że mógł też informacje przyrodnicze po prostu kopiować od egzegetów greckich, z dorobku których korzystał przy pisaniu swoich komentarzy.

Lektura alegorycznej warstwy *Komentarza do Księgi Sofoniasza* 2, 12-15 ujawnia, że głównym źródłem Hieronima były pisma greckich Ojców Kościoła, zwłaszcza tych związanych ze szkołą aleksandryjską. Bardzo często Strydończyk nie opiera swojej alegorezy na swoim własnym przekładzie Starego Testamentu z języka hebrajskiego, a na Septuagincie. Jest tak właśnie dlatego, że na tłumaczeniu siedemdziesięciu opierała się cała grecka tradycja egzegetyczna. Tak jest również w wypadku Księgi Sofoniasza, gdzie Hieronim nie nawiązuje w objaśnieniu alegorycznym do pelikana-onokrotala, ale właśnie do kameleona, którego w swoim przekładzie nie umieścił, ale o którym mówiła Septuaginta. Ojciec Wulgaty czyni co prawda krótkie nawiązanie do pelikana w literalnej części objaśnienia interesującej nas perykopy, ale dłuższy komentarz moralno-alegoryczny wspomina już tylko o kameleonie. W negatywnym świetle odczytuje Hieronim umiejętność zmiany barw, jaką posiadają kameleony. Gady te stają się dla betlejemskiego mnicha symbolem hipokryzji pseudochrześcijan. Choć w łacińskiej patrystycznej literaturze funkcjonowała przed Hieronimem i w jego czasach pozytywna interpretacja zmieniania kolorów przez kameleony (Ambroży, Augustyn), Strydończyk w swoim *Komentarzu do Księgi Sofoniasza* nawiązał do interpretacji negatywnej, obecnej w literaturze chrześcijańskiego Wschodu. Kameleon

jest symbolem hipokrytów dla Grzegorza z Nazjanzu, jednego z nauczycieli św. Hieronima.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Ambrosius Mediolanensis, *Hexaemeron* (ed. K. Schenkl) (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum; Praga – Wien – Leipzig: Tempsky – Tempsky – Freytag 1896); tł. polskie: Św. Ambroży, *Hexaemeron* (tł. W. Szoldrski) (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 4; Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1969).
- Aristoteles, *Historia animalium* (ed. D.M. Balme) (Cambridge Classical Texts and Commentaries 38; Cambridge: Cambridge University Press 2002); tł. polskie: Arystoteles, „Zoologia” (tł. P. Siwek) w: Arystoteles, *Dzieła wszystkie* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2003) III.
- Augustinus Hipponensis, *De Trinitate* (ed. W.J. Mountain – F. Glorie) (Corpus Christianorum. Series Latina 50; Turnhout: Brepols 1968); tł. polskie: Św. Augustyn, *O Trójcy Świętej* (tł. M. Stokowska) (Biblioteka Filozofii Religii; Kraków: Wydawnictwo Znak 1996).
- Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem. Editio quinta* (ed. R. Weber – R. Gryson) (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 2013).
- Cassiodorus, *Historia tripartita* (ed. W. Jacob – R. Hanslik) (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 71; Wien: Hölder – Pichler – Tempsky 1952).
- Cassiodorus, *Variae* (ed. T. Mommsen) (Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi 12; Berlin: Weidmann 1961).
- Cosmas Hierosolymitanus, *Ad carmina Sanctii Gregorii Theologi* (PG 38,341-670).
- Gregorius Nazianzenus, *Orationes IV-V contra Julianum Imperatorem* (ed. J. Bernardi) (Sources Chrétiennes 309; Paris: Les Éditions du Cerf 1983) 86-381; tł. polskie: Grzegorz z Nazjanzu, *Mowy*

- wybrane* (zespół tłum. pod red. S. Kazikowskiego) (Warszawa: PAX 1967) 63-133.
- Gregorius Nazianzenus, *De vita sua* (PG 37,1029-1166); tł. polskie: Grzegorz z Nazjanzu, *Opowieść o moim życiu* (tł. A.M. Komornicka) (Poznań: W drodze 2003).
- Haymo Halberstatensis, *Enarratio in Sophoniam prophetam* (PL 117,195-212).
- Hieronymus, *Apologia adversus libros Rufini* (ed. P. Lardet) (Sources Chrétiennes 303; Paris: Les Éditions du Cerf 1983); tł. polskie: Hieronim, *Apologia przeciw Rufinowi* (tł. S. Ryznar) (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 51; Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1989).
- Hieronymus, *Commentarii in Daniele* (ed. F. Glorie) (Corpus Christianorum. Series Latina 75A; Turnhout: Brepols 1964).
- Hieronymus, *Commentarii in Epistolam Paulinam ad Ephesios* (PL 26,439-554).
- Hieronymus, *Commentarii in Esaiam* (ed. M. Adriaen) (Corpus Christianorum. Series Latina 73A; Turnhout: Brepols 1963).
- Hieronymus, *Commentarii in Ezechielem* (ed. F. Glorie) (Corpus Christianorum. Series Latina 75; Turnhout: Brepols 1964).
- Hieronymus, *Commentarii in Osee* (ed. M. Adriaen) (Corpus Christianorum. Series Latina 76; Turnhout: Brepols 1969).
- Hieronymus, *Commentarii in Sophoniam* (ed. M. Adriaen) (Corpus Christianorum. Series Latina 76A; Turnhout: Brepols 1970).
- Hieronymus, *Commentarii in Zachariam* (ed. M. Adriaen) (Corpus Christianorum. Series Latina 76A; Turnhout: Brepols 1970).
- Hieronymus, *Commentarius in Abdiam* (ed. M. Adriaen) (Corpus Christianorum. Series Latina 76, Turnhout: Brepols 1969); tł. polskie: Hieronim, „Komentarz do Księgi Abdiasza (*Commentarius in Abdiam*, CPL 589)” (tł. Ł. Krzyszczyk), *Vox Patrum* 33/60 (2013) 574-601.
- Hieronymus, *De viris illustribus* (ed. E.C. Richardson) (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 14; Leipzig – Berlin: Verlag Hinrichs – Brandenburgische Akademie der Wissenschaften 1896); tł. polskie: Hieronim, *O znakomitych*

- mężach* (tł. W. Szoldrski) (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 6; Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1970).
- Hieronimus, *Epistulae* (ed. I. Hilberg) (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 54; Wien – Leipzig: Tempusky – Freytag 1910); tł. polskie: Hieronim, *Listy* (tł. J. Czuj) (Warszawa: PAX 1952-53) I-II.
- Hieronimus, *In Hieremiam prophetam* (ed. S. Reiter) (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 59; Wien – Leipzig: F. Tempusky – G. Freytag 1913).
- Hieronimus, *Adversus Iovinianum* (PL 23,211-338); tł. polskie: Hieronim ze Strydonu, *Pisma polemiczne. Przeciw Helwidiuszowi. Przeciw Jowinianowi. Przeciw Wigilancjuszowi* (tł. L. Nieścior) (Źródła Monastyczne 67; Kraków: Tyniec 2013) 115-384.
- Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* (ed. J. Oroz Reta – M.A. Marcos Casquero) (Biblioteca de Autores Cristianos 647; Madrid: BAC Editorial 2004).
- Plinius Maior, *Naturalis historia* (ed. T.E. Page) [w:] Pliny, *Natural history. Books 8-11* (Loeb Classical Library 353; Cambridge – London: Harvard University Press 2006) III; tł. polskie: K. Morta, Świat egzotycznych zwierząt u Solinusa (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2004).
- Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes* (ed. A. Rahlfs) (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1979).
- Solinus C. Iulius, *Collectanea rerum memorabilium* (ed. T. Mommsen) (Berlin: Weidmann 1895); tł. polskie: K. Morta, Świat egzotycznych zwierząt u Solinusa (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2004).
- Thomas Cantipratensis, *Liber de natura rerum* (ed. H. Boese) (Berlin: Walter De Gruyter 1973).

Opracowania

- Benedictus XV, „Spiritus Paraclitus”, *Acta Apostolicae Sedis* 22/10 (1920) 385-422.
- Dines J.M., „Jerome and the Hexapla. The Witness of the Commentary on Amos”, *Origen's Hexapla and Fragments. Papers Presented at*

- the Rich Seminar on the Hexapla, Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, [July] 25th-3rd August 1994* (red. A. Salvesen) (Texte und Studien zum Antiken Judentum 58; Tübingen: Mohr – Siebeck 1998) 421-436.
- Fonck L., „Hieronymi scientia naturalis exemplis illustrator”, *Biblica* 1/4 (1920) 481-499.
- Guillet J., „Les exégèses d’Alexandrie et d’Antioche. Conflit ou Malentendu?”, *Revue des Sciences Religieuses* 34 (1947) 257-302.
- Gribomont J., „Le traduzioni. Girolamo e Rufino”, *Patrologia*, t. 3: *Dal Concilio di Nicea (325) al Concilio di Calcedonia (451). I Padri latini, secoli IV-V* (red. A. di Berardino – J. Quasten) (Casale Monferrato – Roma – Torino: Marietti 1978) 187-242.
- Hagendahl H., „Jerome and the Latin Classics”, *Vigiliae Christianae* 28/3 (1974) 216-227.
- Hagendahl H., *Latin Fathers and the Classics. A Study on the Apologists, Jerome and Other Christian Writers* (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 6; Göteborg: Elanders 1958).
- Jay P., „Saint Jérôme et le triple sens de l’Écriture”, *Revue d’Études Augustiniennes et Patristiques* 26 (1980) 214-227.
- Jażdżewska K., „Fizjolog – wczesnochrześcijańska symbolika przyrody”, *Fizjolog* (Biblioteka Antyczna; Warszawa: Prószyński i S-ka 2003) 9-19.
- Kelly J.D.N., *Hieronim. Życie, pisma, spory* (tłum. R. Wiśniewski) (Biografie Sławnych Ludzi; Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2003).
- Klawek A., *Princeps exegetarum. Ku czci św. Hieronima (420-1920)* (Poznań – Warszawa: Księgarnia Św. Wojciecha 1921).
- Krzyszczuk Ł., „Wstęp”, *Vox Patrum* 36/66 (2016) 527-551.
- Luebeck E., *Hieronimus quos noverit scriptores et ex quibus hausserit* (Leipzig: Teubner 1871).
- Marrou H.I., *Historia wychowania w starożytności* (tł. S. Łoś) (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1969).
- McDermott W.C., „Saint Jerome and Pagan Greek Literature”, *Vigiliae Christianae* 36/4 (1982) 372-382.
- Morta K., „Z etymologii trzech zoonimów”, *Rocznik Ostrowskiego Towarzystwa Naukowego* 1 (2006) 81-92.

- Morta K., „Cirogrillus w «Liber de rerum natura» Tomasza z Cantimpré”, *Charisteria Aliciae Szastyńska-Siemion octogenariae oblata ab amicis, collegis, discipulis* (red. G. Malinowski – M. Wróbel) (Wrocław: Gajt 2015) = *Wratislaviensium Studia Classica olim Classica Wratislaviensia* 4 (2015) 197-213.
- Morta K., Świat egzotycznych zwierząt u Solinusa (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2004).
- Osek E., „Juliana Apostaty mit o Heliosie”, *Vox Patrum* 30/55 (2010) 477-498.
- Schmitz D., „Schimpfwörter in den Invektiven des Gregor von Nazianz gegen Kaiser Julian”, *Glotta* 71 (1993) 189-202.
- Simonetti M., *Między dosłownością a alegorią. Przyczynek do historii egzegezy patrystycznej* (przeł. T. Skibiński) (Myśl Teologiczna 26; Kraków: WAM 2000).
- Skarsaune O., *Og Ordet ble kjød. Studier i oldkirkens teologi* (Oslo: Luther 2001).
- Stanula E., „Twórcza rola tłumaczy”, [w:] Św. Hieronim, *Apologia przeciw Rufinowi* (tłum. S. Ryznar) (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 51; Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1989) 5-19.
- Stępniewska A., „Żeński klub inteligencji chrześcijańskiej na rzymskim Awentynie IV wieku”, *Vox Patrum* 22/42-43 (2002) 261-292.
- Thibaut A., „La revision hexaplaire de Saint Jérôme”, *Richesses et deficiencies des anciens psautiers latins* (red. P. Salmon) (Collectanea Biblica Latina 13; Roma: Libreria Vaticana 1959) 107-150.

Słowniki

- Gaffiot F., *Dictionnaire illustré Latin-Français* (Paris: Hachette 1934).
- Nautin P., „Hieronimus”, *Theologische Realenzyklopädie*. XV. *Heinrich II. – Ibsen* (red. G. Müller et al.) (Berlin – New York: Walter de Gruyter 1986).
- Radoński K., Święci i Błogosławieni Kościoła Katolickiego. Encyklopedia Hagiograficzna (Warszawa – Poznań – Lublin: Księgarnia Św. Wojciecha 1947).
- Słownik tła Biblii (red. J.I. Packer – M.C. Tenney; tłum. Z. Kościuk) (Warszawa: Vocatio 2007).

Stanula E., „Kasjodor”, *Pisarze wczesnochrześcijańscy I-VIII w. Mały słownik* (red. C. Vidal Manzanares; tłum. E. Burska) (Warszawa: Verbinum 2001) 115.

Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu (red. L. Koehler – W. Baumgartner – J.J. Stamm; red. wyd. pol. P. Dec) (Prymasowska Seria Biblijna; Warszawa: Vocatio 2008) I-II.

ŁUKASZ KRZYSZCZUK, doktorant przy Pracowni Starożytnego Bliskiego Wschodu i Tradycji Biblijnej w Instytucie Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego oraz młodszy bibliotekarz w Oddziale Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego. Magisterium uzyskał na Uniwersytecie Wrocławskim w 2013 roku na postawie pracy: *Komentarz do Księgi Abdiasza Hieronima ze Strydonu. Przekład i opracowanie.*